

Memoáirodalom és nemzettudat

Beszélgetés Nagy Péter akadémikussal

A memoáirodalom korában élünk. Sorra jelennek meg az emlékiratok, dokumentum- és vallomásgyűjtemények, önéletrajzok, emlékezések, levéregények. Az utóbbi évek nagy könyvsikerei között tarthatjuk számon – csupán példaként említve – *Kállai Gyula*, *Kis Károly*, *Nemeskürty István*, *Marosán György*, *Szántó Zoltán*, *Vas Zoltán* írásait. *Kádár Gyula* könyve bestseller-áron cserél gazdát a fekete piacon, *Bárczy János* idei könyvhétre megjelent memoárja úgyszólván a pult alól kelt el. A könyv ünnepénél maradván: a legnagyobb sikerek egyike volt *Simonffy András* új könyve a második világháborús magyar szereplésről és *Kolozsvári Grandpierre Emil* önéletrajzi sorozatának új darabja.

Nyugodtan fogalmazhatunk úgy, hogy napjainkban inkább a memoáírás neszánszának, semmint reneszánszának vagyunk tanúi – mondja *Nagy Péter* akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora. – A magyar irodalomtörténet a XVII. századot tartja, jelöli jellegzetes memoáíró korszaknak, ám azóta irodalmunkban folyamatosan jelen van a memoár, mint irodalmi műfaj. Kétségtelen azonban, hogy az évszázadok során soha nem volt olyan divatja, olyan hulláma, mint most. A most alatt azonban nem csupán az utóbbi éveket, s nem is csak az utóbbi egy-két évtizedet értem, emlékezzünk csak negyvenöt utánra, amikor például sorra jelentek meg a munkaszolgálatosok, deportáltak, politikai üldözöttek memoárjai. Egyébként mindez egyáltalán nem kizárólagosan magyar jelenség. Ha egy pillantást vetünk a világirodalomra, s azon belül is elsősorban a hatvanas, hetvenes évek európai irodalmára, szembe tűnik, hogy mind kevesebb úgynevezett hagyományos szépirodalmi mű – novellagyűjtemény, regény, elbeszélés – arat sikert, és helyében ott van mind az írók kreatív működésében, mind pedig a közönség érdeklődésének az előterében az emlékirat, a memoár, a napló, a levelezés, s más hasonló dokumentatív alkotás. Meg lehet nézni bármelyik nagy nyugati kiadóvállalat kínálatlistáját, könyvjegyzékét, mind azt bizonyítja, hogy – az ötvenes évekhez képest – évről évre jelentékenyebb helyet foglalnak el – nevezzük összefoglalóan így – a memoárok. És ez nemcsak nyugatra érvényes: a szocialista országokban, nem utolsósorban a Szovjetunióban ugyanezt látjuk. Tehát egy nemzetközi tendenciát érzékelhetünk, amely alól nem mentes a magyar irodalom sem.

Mivel magyarázható ez a jelenség a XX. század második felében?

Messzire vezetne, ha az okokat sorra próbálnánk megkeresni. Én az okát ennek alapvetően abban látom – nagyon leegyszerűsítve –, hogy *nem kitalálható* már a világ. Hogy csupán egy példát említsek: *Balzac* számára még az volt, még könnyen továbbgondolható volt. Mára azonban az emberek alig-alig, vagy egyáltalán nem hiszik el az íróknak a szép történeteiket, s ami talán még nyomósabb ok: maguknak az íróknak a jelentős hányada sem hisz a világ stabilitásában, tehát továbbgondolhatóságában eléggé ahhoz, hogy novellát, regényt formáljon. Ma az emberek ragaszkodnak a saját, mondjam így: egyszemélyi élményükhöz, s legyenek írók vagy olvasók, azt kísérlik meg művészi élménnyé örökíteni, illetve az olvasmánnyal egybevetve hitelesíteni. Az emlékiratok, az önéletrajzok és az

ezekhez hasonló típusú munkák tulajdonképpen együtt hordozzák a történeti anyagot, az életanyagot és az úgynevezett fiktív anyagot.

Szinte első szavaival kapcsolatot keresett a hazai memoáriróadalom és a hasonló világirodalmi jelenségek között. Ismeretes azonban, hogy a magyar irodalom a világirodalomhoz viszonyítva többször fáziskésében volt. El lehet ezt mondani a memoáriróadalomról is?

Egy-két éves késést most is ki lehet mutatni, ez azonban olyan csekély időbeli eltérés, hogy bátran fogalmazhatunk így: emlékiratírásunk időben szinkronban van a világirodalommal. A fő kérdés persze mindig a minőség, ez pedig sokszor a véletlen eredménye. Érvényes a hazai memoáriróadalomra is az, ami a külföldre, hogy ha igazán jó író írja, akkor abból jó irodalmi mű születik, ha nem jó író írja, akkor – bár esetleg értékes – de nem jó irodalmi mű lesz. És ha nem író írja, akkor nem okvetlenül irodalmi mű lesz, vagy csak rokon az irodalmi alkotással. Persze ez már amolyan akadémikusi okfejtés, az a gyanúm, hogy ez inkább minket, irodalmárokat érdekel, s kevésbé a nagyközönséget. Az olvasók, a közönség számára mindenekelőtt két mozzanat játszik szerepet: az egyik az olvashatóság, a másik a hitelesség.

Tagadhatatlan, hogy még soha nem tapasztalt érdeklődés nyilvánul meg a memoárok iránt. Azért kapnak az olvasók tízezrei az emlékiratokon, mert úgy érzik, hogy hiteles képet nyernek egy olyan adott történelmi folyamatról, amelyet ők valamilyen forrásból – mindenekelőtt az iskolai oktatásból – ismernek, de úgy gyanítják, úgy hiszik, úgy látják, hogy azt *másképp* tanították meg nekik, mások azért állnak sorba a könyvheti sátrak előtt memoárokért, mert nem ismerik a kort, amelyről a könyvek szólnak, s nem a hivatalos krónikák, tankönyvek, hanem az azoknál hitelesebb vagy hitelesebbnek vélt memoárok segítségével szeretnének bepillantani abba. A hazai memoáriróadalom iránti érdeklődésben, divatban – véleményem szerint – kitapinthatóan jelen van a hivatalos történelemmel szembeni – mondjam azt – gyanakvás, talán kételkedés. E kételkedéshez bizonyos alapot adott történelemoktatásunk nem mindig megnyugtató színvonala, s az a tény is, hogy az utóbbi évtizedekben a történészek között históriánk egyes korszakait illetően újra és újra fellángolt a vita, ami többször jelentős átértékeléshez is vezetett. Ennek következtében sokaknak egész történelemtudományunk hitelében megingott a hitük, holott ez a tudomány fejlődésének – akár így is mondhatnám: egészségének – kétségtelen jele.

A memoáriróadalom tehát számottevően kiegészíti, gazdagítja az emberek történelmi ismereteit, formálja a történettudatot, s tegyünk még egy lépést: a nemzettudatot. Valójában miképp lehetne nagyon röviden definiálni: mi a nemzettudat?

Hát, azt hiszem, valójában történész kollégáim lennének hivatottak erre válaszolni. Én úgy gondolom, hogy a nemzettudat az egy-egy korszakban együttélő népesség többségének az elképzelése a nemzetről és annak a múltjáról. Természetesen mindig vannak egyedi vagy olyan csoportvélemények, amelyek eltérnek az általánostól, s meglehetősen megnehezíti a pontos definíciót az is, hogy ki-kí mást ért magán a nemzet fogalmán, másokat tekint a nemzethez tartozónak és másokat rekeszt ki belőle. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a nemzet fogalmá – és így a nemzettudaté – aránylag rövid korszakokon belül is változhat.

Ma – azt hiszem – a nemzettudatot döntően két tényező határozza meg: egyfelől az iskolában, másfelől a családi környezetben, az otthon szerzett ismeretek. Ismételten az iskolai oktatáshoz, nem utolsósorban az iskolai történelemoktatáshoz jutottunk el, ami azt jelzi, hogy roppant nagy a tankönyveket író történészek, pedagógusok és a történelmet oktató nevelők felelőssége. Feladataikkal nem is sikerül mindig kellő eredménnyel megbirkózniuk. Az iskola két súlyos hibát követhet el. Az egyik az, amikor egy színes történelmi képeskönyvet tár a diák elé anélkül, hogy a történelmi összefüggéseket megvilágítaná. Ennek következtében a história nagy jelenetei, nagy figurái valósággal úszkálnak

a gyerekek, esetleg egész nemzedékek tudatában anélkül, hogy összeízesülne a történelem folyamatával. Ez volt például jellemző a történelemoktatásra a millenniumtól a felszabadulásig. A másik lehetséges hiba, ha a történelemoktatás csak a folyamatokra koncentrálna, csak a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés kérdéseit vizsgálja, és azokat az – ha úgy tetszik – anekdotikus mozzanatokot, amelyektől élet lesz a történelem, elhanyagolja. Bár én sosem tanítottam középiskolában, különösen nem történelmet, de az a gyanúm, inkább talán azt mondanám, hogy a gyerekekkel, a fiatalokkal beszélgetve az a tapasztalatom: ma a történelemtanítás zömmel az utóbbiban vétkezik. Tankönyveink, pedagógusaink szinte kizárólag csak általános folyamatokról beszélnek anélkül, hogy az igazán nagy alakokat emberközelbe tudnák hozni. Ez pedig véleményem szerint a történelemoktatásnak nemcsak feladata, hanem nélkülözhetetlen része is, e nélkül árnyalt, hiteles nemzettudat aligha alakulhat ki.

Semmiképpen sem véletlen például a máig élő Jókai-kultusz. Sok minden közrejátsszik ebben, bizonyára azonban az is, hogy Jókai a magyar történelem jelentős alakjait és fontos periódusait rendkívül életközeli módon tudta ábrázolni, máig sokak számára. A nemzettudatnak ma is aktív és fontos alkotórésze a történelemnek ez a kicsit nemzetiszinpántlikás, kicsit görögütözes világa, amelyet Jókai teremtett meg a számunkra, s amely Jókain keresztül rögzült sok-sok ember egyedi tudatában.

Ha ez igaz, márpedig igaz, akkor törvényszerűen következik, hogy korunk memoáriródalma érdemben alakítja a nemzettudatot.

Én azt hiszem, hogy igen. Némiképp old talán azon az ellentmondáson is, amely az iskolai és a családi történelemoktatás között feszül. Az iskola például hosszú ideig – ma már talán kevésbé, de a ma aktív könyvvásárló közönség túlnyomó többsége számára mindenképpen – eléggé sematikus, leegyszerűsített képét adta azoknak az eseményeknek, amelyek a magyar társadalomban mondjuk a húszas vagy a harmincas évektől a negyvenes évek közepéig lezajlottak – ha adott erről képet egyáltalán s nem csak a hiányérzetet keltette fel. Az iskola megtanította ezt a korszakot egyféleképpen, ugyanakkor otthon a szülők – akik átértékelték ezt a kort – lényegesen árnyaltabb rajzot adtak gyermekeiknek, még a politikailag elkötelezett szülők is. Elvált tehát egymástól az, amit „hivatalos” és „magán” történelemnek neveznek. Nos, ennek a kettőnek a találkozásához segíthet nagymértékben a memoáriródalom, kinek-kinek az egyedi tudatában. Az egyedi tudatoknak pedig ez a formálódása, átalakulása végül oda vezethet, hogy joggal beszélhetünk a nemzettudat formálódásáról, átalakulásáról is. Persze a nemzettudat nagyon nehezen, nagyon lassan alakul, hosszú folyamat ez.

Történelemtudományunk és ezzel párhuzamosan történelemoktatásunk az utóbbi években, évtizedekben mindinkább kezdi megtalálni hangját, egy-egy kort tárgyalva jól érzékelhetőek a marxista történettudomány eredményei. Mégis mintha még most is bizonytalanság lenne tapasztalható a második világháború egyes kérdéseiben, s az ötvenes évek értékelésében.

Maga a nemzettudat fogalma is ingoványos talaj sokak számára, elemzése, formálásának igénye mintha csupán az utóbbi néhány évben került volna előtérbe. Hangsúlyt kapott például a Hazafias Népfőrdő legutóbbi kongresszusán és a népfőrdő főtitkára a napilapokban közzétett kongresszus előtti nyilatkozatában is részletesen elemezte a nemzettudat fogalmát, a nemzettudat formálásának jelentőségét. Mi erről a kérdérről a tudós véleménye?

Beszélnünk kell a nemzettudatról, formálnunk kell azt, nemes céljainknak megfelelően. Vigyáznunk is kell ugyanakkor, hogy a mindennapok során ne váljon szólamná, ne váljon divattá. Egyidőben például rendkívül divatos volt a nemzetkarakterológia, hogy mi a magyar, mi a francia, mi a német, és erről könyvek születtek, amelyeknek a divat elmúltával – sok hasznuk nem lett. Igaztalan lenne azt mondani, hogy nincs nemzet-

tudat, mint ahogy valamiféleképpen – legalábbis a praktikus tapasztalat szintjén – nemzetkarakter is van. De ezek a fogalmak roppant nehezen ragadhatók meg. Abban a pillanatban, amikor a nemzetkaraktert megpróbálom definiálni, a nemzetben belül annyi extrém esetet találok, ami kilóg ebből a meghatározásból, hogy az már valójában az egész meghatározást kérdésessé teszi. Kicsit ez a helyzet a nemzettudattal is. Ami a nemzettudatot illeti, van bizonyos konszenzus, egyetértés abban, hogy mit értünk e fogalom alatt, mire gondolunk, ám tudományosan ezzel a kérdéssel alig-alig foglalkozott valaki.

Egy ideig talán azért is esett kevés szó a nemzettudatról, mert egyesekben egy másik fogalom, a nacionalizmus fogalma társult hozzá. Vigyáznunk kell, hogy a kettő közé egyenlőséget ne tegyünk. Maga a nemzet fogalom történelmi fogalom, ami lényegében a polgárosodással születik meg, akkor kapja meg azt a jelleget, amely lényegében ma is meghatározza, még akkor is, ha ez a fogalom az évszázadok során nagyon sok átalakuláson ment keresztül. A nemzet valójában egy statikus képződmény. Ezzel szemben a nacionalizmus egy jól körülhatározható politikai program, negatív színezetű dinamikus valami. Most ne menjünk bele annak taglalásába, hogy mi a nacionalizmus, a patriotizmus, a sovinizmus, hogy melyik mit jelent, hogy kinek melyik mit jelent. Van ezeknek ilyen, olyan fogalmazása, pontos meghatározásukat bízzuk azokra, akik ezzel hivatásszerűen foglalkoznak, nekem mint irodalomtörténésznek ez nem közvetlenül kenyerem. Nyilvánvaló, hogy az egyes emberek, netán egyes kisebb csoportok tudatában mást-mást jelentenek, mint ahogy lényeges eltérések voltak és bizonyára vannak abban is, hogy ki mit ért a nemzet alatt, ki kit ért nemzethez tartozónak. Legyünk őszinték: a harmincas években például a hivatalos felfogás szerint a zsidók nem nagyon tartoztak bele a nemzetbe, s ma a cigányok sem mindenkinél tartoznak bele a nemzetbe. Nem beszélve arról, hogy a harmincas években a magyarországi svábság németnek tudta magát és nem magyarnak és így tovább. Szóval ingoványos terület ez is, különösképpen akkor, ha megpróbálunk a nemzetfogalom, a nemzettudat mélyére ásni, s nem csupán a kimondatlan megegyezés alapján beszélünk róla.

Bizonyos, hogy a memoár igazíthat az emberek gondolkodásán, mint ahogy van már példa rá, igazított is. Említettem, őszinte érdeklődés kísérte negyvenöt után a munkaszolgálatosok, politikai üldözöttek memoárjait. Az emberek nemcsak felismerték, hanem hogy úgy mondjam: saját bőrükön is megismerték a náciizmus igazi arcát, borzalmaikat, s a végeredmény ismeretében tudni akarták az okokat, ismerni a folyamatokat is. A negyvenöt utáni memoárok – Magyarországon és világszerte – megfelelték ennek az igénynek. Ekkor a magyar nemzettudat egy igen komoly korrekción ment át, sőt döntő fordulat következett be az emberek gondolkodásában: nem utolsósorban a memoárok nyomán. Azt merném mondani, hogy a magyar társadalom egésze végképp szakított azzal a gyökérrel, amelyhez az 1860-as évektől az 1940-es évek közepéig kötődött. A múlté lett például a magyarság tudatában az az idealizált német-kép, amelyet sok összetevő alakított ki olyan ideálképpé, amelyet a magyarságnak így vagy úgy, előbb vagy utóbb el kellett volna érnie. Hogy kinek-kinek a fejében, a tudatában ez a német kép Goetheé, II. Vilmosé vagy Hitleré volt-e, az a korszakokkal változott, de bizonyos, hogy elég erősen élt nálunk egy németiség-mítosz. Ez negyvenöttel döntően megváltozott, semmivé vált, s nem pusztán csak politikailag, hanem hangulatilag, érzelmileg is. Elsősorban a történelmi élmények, de nem utolsósorban az akkori nagy memoárirodalom-hullám következtében. Bekövetkezett viszont egy újabb fordulat, amelynek nyomán leegyszerűsödött és egyben merevvé vált a 35 és 45, 56 közötti társadalmi, történelmi, politikai, irodalmi fejlődés. Kolozsvári Grandpierre Emil, Kádár Gyula, Bárczy János, Simonffy András és mások memoárjai – napjainkban – azt hiszem ugyancsak számottevően hozzájárulnak ahhoz, hogy ez a kor is a helyére kerüljön. Írók és vezérkari tisztek, kommunisták és volt jobboldaliak vetik papírra emlékezéseiket azzal a szándékkal, hogy a ma élő idősebbeknek és a fiataloknak és a jövő

generációinak közös erővel felvázolják a korszak érthetőbb, világosabb, mondjam így: testesebb képét.

Nagy elvtárs szavait úgy értem: olvasója és méltányolója a memoároknak.

Vigyázzunk az egymondatos következtetésekkel, próbáljuk meg a jelenségeket – amennyire képesek vagyunk rá – valós jelentőségük szerint megítélni. A közelmúltban a nagy francia történész, *Georges Duby* irodalmi hetilapunknak adott nyilatkozatában azt mondta, hogy a történetírók történelmét írják a történetírók, nem az igazi történelmet. Mert mindenki önmagán át írja a történelem képét. Igaz ez és sokkal fokozottabb mértékben érvényes a memoáirodalomra. A memoáíró torzított igazságot ír, még akkor is, ha mindennap megesküszik magának arra, hogy csak az igazat diktálja magába, a valóságos, az objektív történelmet bizonyos fokig megmásítja, mert rendkívül ritka a filmpontosságú emlékezet, mert a saját indulatai, a saját elfogultságai alapján látja a múltat. A memoáíró ugyan esetleg szubjektíve teljesen hitelesen írja meg azt, amit megír, de ez nem okvetlenül az objektív valóság egy másik szubjektum számára, aki a negyvenes és ötvenes éveket, sőt akár ugyanazokat az eseményeket is, szintúgy átélte. Jelentős és semmi mással nem pótolható szerepe van tehát az emlékiratok szerzőinek a múlt hiteles képének felrajzolásában, ugyanakkor óriási feladatuk van és lesz a történészeknek, hogy ezekből a memoárokból kiszűrjék mindazt ami használható, és elvessék mindazt, ami szubjektív, ami torzító, idealizáló, sötétre vagy rózsaszínre festő. A memoáirodalom a történelem szempontjából rendkívül jelentős, de legalább olyan kritikával kell kezelni, mint minden más történelmi forrásanyagot.

Remélhető: készülődnek a történészek, hogy hangjukat hallassák, nehogy olvasók százezreinek tudatában mozduljon el a tárgyalt korok képe, a másik irányba . . .

Olyan nagyon félni ettől nem kell, azt hiszem – mondja a professzor. – Én úgy látom, hogy jelenleg társadalmi méretekben megnyilvánul egy hajlam a két háború közötti korszak némi idealizálására, mert egy időben nagyon feketére festettük ezt a korszakot, de meggyőződésem – s történelmi tapasztalatokra hivatkozhatom –, hogy nem lesz az emberek tudatában maradandó a reálisnál sokkal rózsaszínűbb kép. Sürgető szükség, hogy a történészek előbb-utóbb ennek a korszaknak a történetét is mennél részletesebben s ugyanakkor reálisban, hitelesen írják meg, s hogy ezt megteszik, arra kézzelfogható biztosíték van. Ez pedig az 1945-ig terjedő időt tárgyaló nagy akadémiai történelemkönyv. Nem volt még olyan tudományos munka, amely múltunkat ilyen árnyaltan, színesen és hitelesen dolgozta volna fel.

Roppant szükség van a folytatására, ezt a mindennapi gyakorlat bizonyítja. Várjuk ugyanakkor az újabb, hiteles, felelősséggel megírt memoárokat is. Ismert, hogy Nagy Péter a felszabadulást követő évektől nemcsak a tudományos, hanem a politikai közéletnek is tevékeny részese volt, foglalkozik-e azzal a gondolattal, hogy megírja emlékiratait, netán már készül is a memoárkötet?

Nem készül, és feltett szándékom, hogy ilyen nem fogok írni. Nem utolsósorban azért, mert emlékeket sűrű nyilatkozatra váltó kollégáim példája sem lelkesít, de azt hiszem emlékezetem nem alkalmas az emlékiratíráshoz. Nem azt mondom, hogy rossz az emlékezetem, csak más típusú, az adatok, a dátumok pontosságát, megbízhatóságát rendszerint írásos dokumentumok segítségével ellenőrzöm. Mindig végtelenül tudtam csodálni azt, aki harminc év távlatából is képes egy párbeszédet rekonstruálni. Nos, én erre – nyugodtan állíthatom – képtelen lennék, én egy két nappal ezelőtt elhangzott párbeszédet sem tudnék úgy visszaadni, ahogyan az elhangzott. A saját magam számára sem s különösen nem a memoáíró hitelében bízó olvasó számára. Valóban, ne vegye nagyképcségnek, de én ahhoz már egy kicsit tudósabbnak érzem magam, hogysem a saját fantáziám termékét próbáljam meg tényként eladni.

Deregán Gábor